

О.І. Мальцева, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

**ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО ТА ШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
У СПАДЩИНІ ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
XIX СТОЛІТТЯ**

Мальцева О.І. Проблеми сімейного та шкільного виховання у спадщині видатних українських письменників XIX століття

У статті аналізуються погляди українських письменників XIX століття (Т. Шевченка, П. Куліша, І. Нечуй-Левицького та інших) на проблеми сімейного та шкільного виховання і взаємодії сім'ї та школи у справі формування особистості дитини.

Особлива увага приділяється впливові імперської політики Росії та Австрії у галузі освіти, яка спричинила кризу вітчизняної народної школи в досліджуваний період та опосередковано заклала основу для кризового стану української родини.

Ключові слова: сім'я, школа, українські письменники XIX століття.

Мальцева О.И. Проблемы семейного и школьного воспитания в наследии выдающихся украинских писателей XIX века

В статье анализируются взгляды украинских писателей XIX века (Т. Шевченко, П. Кулиша, И. Нечуй-Левицкого и других) на проблемы семейного и школьного воспитания, взаимодействия семьи и школы в деле формирования личности ребёнка.

Особое внимание уделяется влиянию имперской политики России и Австрии в области образования, которая вызвала кризис отечественной народной школы в исследуемый период и косвенно заложила основы для кризисного состояния украинской семьи.

Ключевые слова: семья, школа, украинские писатели XIX века.

Протягом історії людства відповідальність за виховання дітей суспільство в першу чергу покладає на сім'ю та школу. У різні періоди вітчизняної історії, під впливом економічних, політичних, культурних факторів їх взаємовідносини вибудовувалися по-різному: від конфронтації та ігнорування одна одної, до взаємних кроків назустріч та пошуку шляхів взаємодії. Наприклад, на початку

XIX століття розвиток капіталістичних відносин в Україні призводить до змін у сімейних стосунках, у тому числі в процесі виховання дітей сім'єю. Якщо раніше головною вихователькою в родині була мати, то відтепер жінки, зайняті на виробництві, довіряють цю справу школі та дитячому садку. Такі зміни призвели до появи думок про кризу сімейного виховання.

Проблеми сім'ї та її взаємодії зі школою не залишилися поза увагою прогресивних українських письменників тих часів, що знайшло відображення в їх чисельних літературних та публіцистичних творах, листах. Цінність цих робіт полягає в умілому використанні їх авторами сили літературного слова, яке часто більш зрозуміле та доступне для сприйняття пересічною людиною, аніж роботи, написані науковцями. Педагогічні ідеї, пов'язані з проблемами сімейного та шкільного виховання, і виражені письменниками, знаходили відгук у простого народу, впливали на громадську думку, а тому потребують їх ретельного вивчення сучасними дослідниками.

Автори підручників з історії вітчизняної педагогіки (Л. Артемова, М. Левківський, О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко та інші), розглядаючи розвиток теорії педагогіки XIX століття, звертаються і до педагогічної спадщини українських письменників. У ґрунтовній роботі "Українська педагогіка в персоналіях", виданій за редакцією О. Сухомлинської, окремі статті присвячено аналізу просвітницької діяльності Т. Шевченка (автор статті Н. Дічек), П. Куліша та І. Нечуй-Левицького (автор Н. Побірченко), Б. Грінченка (Н. Антонець), І. Франка (Л. Березовська). Окрім цього, у вітчизняній педагогічній періодиці надруковано багато статей вітчизняних науковців, присвячених розгляду педагогічних ідей видатних українських письменників цього історичного періоду.

Мета нашої статті – проаналізувати ставлення відомих вітчизняних письменників XIX століття до проблем сімейного та шкільного виховання а також взаємодії сім'ї та школи у справі формування особистості дитини.

Відомого українського поета та художника Т.Г. Шевченка (1814 – 1861) завжди турбували проблеми українських сімей різного соціального стану та

специфіка виконання ними виховної функції. Особливо цікавила його роль матері у вихованні дитини. Жінку-матір, звичайну трудівницю, приклад якої він описав у своїй поемі „Наймичка”, Тарас Григорович обоженював. Але дуже критично він ставився до виховання дітей у заможних родинах, які мають змогу наймати для цієї справи няньок та гувернанток. У своєму творі „Прогулянка із задоволенням і не без моралі” він називає таких жінок бездушними автоматами, для яких діти – „необхідний наслідок кар’єри, і нічого більше”, тоді як виховання дітей це „священний обов’язок” кожної матері [1, с. 635 – 636].

Поряд з тим, Т.Г. Шевченко підтримував ідею взаємодоповнення сімейного та суспільного виховання. Під суспільним вихованням він розумів спілкування дитини з однолітками та дорослими, ознайомлення з навколишнім світом, працею та побутом. За таких умов дитина виростає підготовленою до дорослого життя, без страху бути відкинутою суспільством.

Незадовільну оцінку дає поет навчальним закладам, у яких виховуються діти з дворянських родин – кадетським корпусам та інститутам шляхетних дівчат. Вони остаточно вбивають усе те добре, що було закладено в дітей природою чи їх батьками. У повісті „Близнюки” він ілюструє свої переконання на прикладі двох братів-близнюків, один з яких потрапляє до кадетського корпусу й виростає аморальною особистістю, а другий – отримує освіту спочатку в гімназії, а потім в університеті й стає порядною людиною.

Погляди Т.Г. Шевченка стосовно сімейного та шкільного виховання підтримував його соратник по Кирило-Мефодіївському товариству (грудень 1845 – березень 1847) П.О. Куліш (1819 – 1897). У своїх публіцистичних творах він доводить, що чужа школа приносить лише шкоду, відриваючи дітей від сім’ї, від народного способу життя. На його думку: „Лучче ж йому в батька та в матері простого господарства навчитися, аніж чужим у рідну сем’ю з тими науками вернутись” [2, с. 249]. А в статті „Виховання дітей” (1868) автор указує на те, яку величезну роль у вихованні дитини відіграє сім’я, що за рівнем впливу на підростаючу особистість стоїть попереду школи та церкви. „Хата мусить бути первою школою и первою церквою чоловікові. Тільки тому буде

правидна користь ізь шкільної і церковної науки, хто вийшов ізь хорошої хати” [3, с. 49].

Пантелеймон Олександрович був проти навчання малих дітей за межами їх населеного пункту, бо це відриває їх від сім'ї. На його думку, без постійного нагляду з боку батьків діти псуються.

У відповідь на піднесення громадсько-політичного руху прогресивної української інтелігенції за рідну школу з українською мовою викладання, яка була б близькою для української родини, російський царат посилює репресії.

У 1862 році було закрито недільні школи, у яких українська інтелігенція передавала свої знання молодим людям. Валувєвським циркуляром 1863 року було заборонено видання книг українською мовою. У 1864 році затверджено „Положення про початкові училища”, згідно з яким викладання у початкових школах повинне було проводитися лише російською мовою. А в 1876 році новим указом повністю заборонялося використання української мови в школах і громадському житті. В українському суспільстві склалася ситуація, коли рідна українська мова стала вважатися мовою селянською, а російська (московська) – панською.

На перший погляд, здається, що ці факти ніяк не пов'язані з проблемою взаємодії школи та сім'ї. Але вони посилили кризу української родини, гостро поставивши проблему „батьків і дітей”, протиставляючи їх один одному. Повертаючись додому після отримання освіти, діти розмовляли з батьками чужою мовою.

У праці „Якої нам треба школи” Б.Д. Грінченко (1863 – 1910) указував на те, що діти після закінчення школи часто перекручують свою мову на московський лад. „Він через школу так вже навчився думати, що освічений, учений чоловік може бути тільки з московською (чи то: з панською) мовою... тільки калічить мову мішаючи московську з українською... Він думає, що він дуже став розумним... а от батько, мати та інші селяни того не вміють, то вже він на їх поглядає згорда: він уже на панську лінію переходить, а вони –

мужлаї!” [4, с. 45]. Усе це призводить до сварок у родині. Цьому, на думку Б.Д. Грінченка, можна запобігти, якщо навчати дітей у школі рідною мовою.

Таким чином, політика російського царату призвела до того, що замість взаємодії українська родина вступила в період протистояння зі школою.

І.С. Нечуй-Левицький (1834 – 1918) у повісті “Дві московки” змальовує негативний вплив зрусифікованої школи на українських дітей, що вступають до неї чистими й духовно здоровими, а виходять спустошеними, зневажливо ставляться до батьків, родинних традицій та народних звичаїв.

У статтях “Російська народна школа на Україні” та “Школа повинна бути національна” він розкриває наслідки русифікаторської політики російського царату для розвитку української нації. Посилаючись на свій досвід та спостереження, він називає навчання українських дітей російською мовою – “фальшивою педагогічною системою”, яка створює перешкоди для природного розвитку учнів. Іван Семенович не був проти вивчення російської мови, але не з початкової школи. Основи знань діти мають отримати рідною українською мовою, мовою їх батьків [5, с. 503-507].

П.А. Грабовський (1864 – 1902) також указував на шкідливість сучасної української школи, що сіє лише „обмоскалення та темряву” [6, с. 120]. У своїх роботах „Дещо про освіту на Україні” та „Про розвиток шкільної освіти в Ахтирському повіті, Харківської губернії” він змальовує таку картину стану шкільної освіти в Україні: шкільні будівлі зовсім не відповідали елементарним гігієнічним вимогам, що робило їх розсадником різноманітних хвороб, класи переповнені, учителі здебільшого мали низький рівень освіти та часто полишали своє робоче місце через дуже низьку заробітну платню, книги для шкільних бібліотек та методична література для вчителів майже не закупалися.

З його статей можна зробити висновок, що в губерніях, де діяли земства, школи були відкриті майже в усіх селах, і їх стан був дещо ліпшим, ніж у „неземських губерніях”. Про зовсім тяжке становище народної освіти в останніх свідчать такі цифри. Так, у Київській губернії одна школа припадає на 20 793 особи населення, у Подільській – на 9 424, а у Волинській на 8 200 осіб.

Різко засуджуючи таке становище, він виступає за доступність освіти представникам усіх станів.

Особливо критикує П. Грабовський церковно-приходські школи, що, на його думку, є дуже далекими від справді просвітницьких цілей, навпаки, культивують „безпросвітну темноту та неучтво” та мають значення лише в плані статистики [Там само, с. 118].

„Казенна обмежаність науки та крайній клерикалізм” – так у листі до свого дядька М.П. Драгоманова, характеризує шкільне навчання Леся Українка (Л.П. Косач-Квітка; 1871 – 1913) [7, с. 84]. На думку поетеси, сімейне виховання краще порівняно з систематичним гімназичним вихованням, яке якщо й не зломлює дитину, то все-таки пригнічує.

Сім'я, вважала Лариса Петрівна, повинна виховувати людину-борця. Проте, в оповіданні “Помилка”, вона наголошує, що досягнути цього можна лише враховуючи природні нахили дитини.

Проаналізувавши її повість “Над морем” та оповідання “Дружба” можна дійти висновку, що провідним засобом сімейного виховання автор вважала працю. Тому в бідних сім'ях, де діти змалку працюють, вони формуються чесними та достойними громадянами, а в багатих родинах, що нехтують трудовим вихованням, зростають шкідливими для інших людей моральними пустоцвітами.

У процесі становлення дитини як особистості, на думку Лесі Українки, важливу роль відіграє мати. Вона не лише народжує дитину, але й формує у неї національну свідомість. Сама Лариса Петрівна була дуже близька зі своєю матір'ю – О.П. Косач, про що свідчать численні листи до неї, сповнені любов'ю та вдячністю. А образ матері в її поезії – це сонце – тепле, ласкаве, жадане.

Мати вважала, що офіційна чужомовна освіта могла б зіпсувати дітей, тому Леся і її брат Михайло здобували початкову освіту в домашніх умовах.

Не маючи змоги через хворобу відвідувати гімназію, Леся не дуже жалкувала через це, оскільки бачила в школі єдину позитивну рису –

товариство. „Хіба тільки те добре в школі, що вона привчає до товариства, але ж і не за всяким товариством варто жалувати” [Там само, с. 107].

Переймаючись долею народної освіти, Леся Українка переживала через те, що школи докладають чимало зусиль, щоб зробити з людей дурнів. „Дуже тяжко писати книжки для людей, позбавлених навіть початкової просвіти” – турбується поетеса [Там само, с. 109]. У листі до О.С. Маковея вона виправдовує українські сім’ї, які говорять російською мовою, тим фактом, що українці є пригнічені школою та урядом, які зробили українську мову зовсім безправною [Там само, с. 144].

Видатний український письменник, учений, освітній діяч І.Я. Франко (1886 – 1916), розглядаючи на святинському вічі стан галицьких шкіл, наголосив на деяких основних недоліках народної освіти. Це, на його думку: недостатня кількість шкіл (близько 3000 громад Галичини не мають їх зовсім), дуже велика наповненість існуючих класів („у котрих діти душаться... не маючи чим дихати і не стільки учаться, скільки мучаться”), низька заробітна плата вчителів (двоє учителів за рік померло з голоду), шкільна програма, що перевантажена зайвими предметами та є відірваною від реальних життєвих потреб селян, полонізація („налягають головно на польське”) [8].

Напротивагу такій школі, на думку Івана Яковича, традиційна українська родина є джерелом збереження рідної мови, культури, народних звичаїв і традицій. Найбільшу роль у процесі сімейного виховання дитини відіграє матір (стаття „Жінка-мати”), яка створює умови для збереження дитячого здоров’я та несе перед суспільством відповідальність за правильне моральне виховання. Але не можна покладатися тільки на жінок-матерів, чоловіки-батьки теж повинні дбати про дітей у сім’ї: “Між батьками і дітьми мають бути правильні стосунки”. Спільними зусиллями батьки мають здійснювати моральне виховання дитини, знайомити її з нормами поведінки у суспільстві.

Зважаючи на все вищесказане, можемо зробити висновок, що у XIX столітті внаслідок імперської політики Росії та Австро-Угорщини освіта в Україні знаходилася у стані занепаду, спостерігалася конфронтація сім’ї та

чужої українцям школи. Ці проблеми знайшли відображення у творчості українських письменників того періоду, що засуджували освітні реформи імперських чиновників, убачаючи в них причини кризи не лише шкільного, але і сімейного виховання. Вихід з ситуації вона вбачали у відкритті народних шкіл з українською мовою навчання, які будуть близькими до української родини.

У подальшому, аналізуючи педагогічну спадщину вітчизняних письменників XIX століття, дослідникам слід більше уваги присвячувати аналізу їх художніх творів, які відображають стан шкільного і сімейного виховання, змальовують його за допомогою живого літературного слова. Перспективними є дослідження окремо ролі матері та батька у вихованні дітей в українських родинах, впливу релігії на соціальне становлення людини, відображені у творчості митців.

Література

1. **Шевченко Т. Г.** Твори : в 3 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 1955. – Т. 2. – 653 с.
2. **Куліш П. О.** Твори : в 2 т. / П. О. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 1. – 369 с.
3. **Куліш П. О.** Виховання дітей / П. О. Куліш // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) : хрестоматія / упоряд. : Л. Д. Березівська та ін. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 48–49.
4. **Грінченко Б.** Якої нам треба школи / Б. Грінченко // Укр. мова і л-ра. – 1993. – № 9. – С. 44–48.
5. **Українська педагогіка в персоналіях:** У 2 кн. Кн. 1: Навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 624 с.
6. **Грабовський П.** Дещо про освіту на Україні / П. Грабовський // Грабовський П. : збір. тв. у трьох томах. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1960. – Т. 3. – С. 118–120.
7. **Українка Леся.** Твори в десяти томах / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1965. – Т. 9. – 535 с.

8. Франко І. Наші народні школи і їх потреби (реферат на вічі снятинським) /І. Франко // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст) : хрестоматія / упоряд. : Л. Д. Березівська та ін. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 93–97.

Mal'tseva O.I. The problems of family and school upbringing in works of great ukrainian writers of the XIX century.

The article analyses the writers views of XIX century (T. Shevchenko, P. Kulish, I. Nechui-Levitsky and others) to the family and school problems, to cooperation between school and family in further formation of a child personality.

Particular attention is paid to the influence of the imperial policy of Russia and Austria in the field of education, which caused a crisis of national public school in the study period and indirectly laid the groundwork for the crisis in the ukrainian family.

Key words: family, school, ukrainian writers of XIX century.

Відомості про автора

Мальцева Ольга Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки ЛНУ імені Тараса Шевченка. Коло наукових інтересів: дослідження теорії та історії соціального виховання в Україні.